

Magdalena Zwolińska-Ligaj  
Danuta Guzal-Dec

## STRUKTURA GOSPODARCZA GMIN WIEJSKICH WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO I JEJ WPŁYW NA KSZTAŁTOWANIE SIĘ WYBRANYCH ZJAWISK EKONOMICZNYCH I DEMOGRAFICZNYCH

**Słowa kluczowe:** struktura gospodarcza, przedsiębiorstwa, obszary wiejskie.

### Wstęp

Rozwój społeczno-gospodarczy prowadzi do zmian w strukturze funkcjonalnej gospodarki obszarów wiejskich polegających na rozbudowie kompleksu funkcji ekonomicznych, w tym przede wszystkim o charakterze pozarolniczym, a także wzrostu poziomu specjalizacji ogółu realizowanych funkcji. Zmiany te są efektem, a zarazem symptomem rozwoju.

Rozwój wsi uzewnętrznia się we wzrastającej produkcji i dochodach, poprawie podziału zasobów i dochodów, zwiększeniu możliwości wyboru dostępnego dla poszczególnych jednostek, poprawie jakości życia i, jak zauważa M. Adamowicz, wiąże się przede wszystkim z rozszerzaniem wiejskiego rynku pracy oraz rozwojem funkcji nierolniczych<sup>1</sup>.

Pojęcie funkcji należy traktować jako działalność ludzką o podobnych cechach technicznych, społecznych i ekonomicznych związanych z zaspokojeniem poszczególnych rodzajów potrzeb człowieka<sup>2</sup>. W. Stola wśród funkcji obszarów wiejskich wyróżnia<sup>3</sup> funkcje bioprodukcyjne (rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo), technoprodukcyjne (przemysł i budownictwo) oraz usługowe (komunikacja, rekreacja – turystyka i wypoczynek, mieszkalnictwo – funkcja sypialna i inne). Autorka rozważa te funkcje w ujęciu funkcji podstawowych (zewnętrznych) i uzupełniających (wewnętrznych). W odróżnieniu od funkcji uzupełniających, tzn. działalności społeczno-gospodarczych, których produkcja przeznaczona jest na potrzeby własne producenta lub lokalne, albo które obsługują miejscową ludność, funkcje podstawowe zaspokajają potrzeby zewnętrzne lub obsługują ludność spoza danego terenu albo lokalną, ale zawodowo związaną z danym terenem. Funkcje te są nieodzownym warunkiem wzajemnej wymiany produktów i usług, określającej związek danego terenu ze światem zewnętrznym. Oznacza to, że funkcje podstawowe mają decydujący wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy danego obszaru i w rezultacie, na stopień zaspokojenia potrzeb zamieszkującej je ludności<sup>4</sup>.

Z badań W. Stoli<sup>5,6</sup> wynika, że wiodącymi funkcjami obszarów wiejskich Polski, tak w znaczeniu częstotliwości występowania, jak i nastawienia na zaspokojenie potrzeb zewnętrznych są: rolnictwo towarowe i leśnictwo, przemysł, funkcje turystyczno-wypoczynkowe i mieszkaniowe. Słabo rozwinięte są zaś funkcje ukierunkowane na zaspokojenie potrzeb własnych producentów lub potrzeby lokalne czy obsługę miejscowej ludności, składające się na funkcje uzupełniające.

W Polsce od rozpoczęcia transformacji systemowej koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju postulująca dywersyfikację funkcji ekonomicznych obszarów wiejskich wyznacza ramy polityki państwa wobec wsi i rolnictwa.

M. Kłodziński podkreśla<sup>7</sup> istnienie ścisłych zależności między modernizacją rolnictwa a wielofunkcyjnym

---

<sup>1</sup> M. Adamowicz, Strukturalne zmiany obszarów wiejskich w krajach Wspólnoty Europejskiej, Człowiek i Środowisko, T. 18, Nr 1, IGPiK, 1994, s. 7.

<sup>2</sup> A. Hopfer, T. Bajerowski, J. Suchta za J. Regulski, Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich północno-wschodniej Polski na przykładzie Warmii i Mazur. W: Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską. Aspekty regionalne, A. Stasiak (red.), PAN KPZK, SGGW, Studia, T. CX, Warszawa 2000, s. 219-220.

<sup>3</sup> W. Stola, Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna, PAN IGiPZ, prace habilitacyjne, Ossolineum, Wrocław 1987, s. 139.

<sup>4</sup> W. Stola, Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski, PAN, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, Dokumentacja geograficzna, Z. 3, Warszawa 1993, s. 17.

<sup>5</sup> W. Stola, Typologia i regionalizacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski, IERiGŻ, Warszawa 1992, s. 4.

<sup>6</sup> W. Stola, Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna..., s. 61.

<sup>7</sup> M. Kłodziński, Rozwój rolnictwa w powiązaniu z wielofunkcyjnością terenów wiejskich. W: Rolnictwo w gospodarce Opolaszczyzny. Znaczenie, perspektywy, zagrożenia, M. Kłodziński, A. Rosner (red.), Wyd. SGGW, Warszawa 1995, s. 22-23.

rozwojem obszarów wiejskich. Jego zdaniem, aby usprawnić rolnictwo, należy zmieniać jego otoczenie poprzez rozbudowę działów pozarolniczych<sup>8</sup>. Według Autora najważniejszym zadaniem rozwoju wielofunkcyjnego jest pozarolnicze wykorzystanie zasobów pracy osób, które chcą zrezygnować z pracy w rolnictwie, ale mają zamiar pozostania na wsi. Monofunkcyjna struktura gospodarcza obszarów wiejskich nie jest bowiem w stanie zapewnić mieszkańcom wsi wystarczającej liczby miejsc pracy i satysfakcjonujących źródeł dochodów, w sytuacji zmniejszania się roli rolnictwa w gospodarce obszarów wiejskich<sup>9</sup>. Dla rozwoju wsi równie ważny, jak dotychczas rolnictwo, jest rozwój innych działów i tworzenie nowych miejsc pracy w zawodach pozarolniczych lub związanych z rolnictwem lub jego otoczeniem<sup>10</sup>.

M. Kłodziński jako główny cel wdrażania koncepcji zróżnicowanego rozwoju terenów wiejskich i zarazem pierwszoplanowy cel w polityce wiejskiej wymienia<sup>11</sup> poprawę warunków życia i pracy rodzin żyjących na wsi i wyrównanie ich poziomu w stosunku do standardu życia ludności miejskiej, a jego osiągnięcie uzależnia od modernizacji i budowy nowej infrastruktury ekonomiczno-społecznej na wsi, co pozwoli przyspieszyć rozwój pozarolniczej działalności na obszarach wiejskich, a w konsekwencji przyczyni się do zwiększenia liczby nowych miejsc pracy i ograniczenia procesów depopulacyjnych na wsi. Zwiększenie zatrudnienia pozarolniczego na wsi, większa możliwość wyboru pracy i jej różnorodność przyczynią się do polepszenia sytuacji dochodowej ludności wiejskiej oraz spowodują wzrost atrakcyjności wsi jako miejsca życia i pracy. Pozytywnym przejawem wdrażania koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju będzie także zmniejszenie bezrobocia i wzrost przedsiębiorczości, co jest warunkiem rozwoju gospodarczego.

Tak więc współcześnie, w warunkach implozji rolnictwa i eksplozji gospodarki obszarów wiejskich polegającej na rozwoju licznych form aktywności ekonomicznej na wsi związanej i nie związanej z rolnictwem, funkcję dynamizowania aktywności ekonomicznej obszarów wiejskich, obok rolnictwa, skutecznie przejmują w coraz większym stopniu pozarolnicze formy aktywności ekonomicznej<sup>12</sup>. Według T. Huneka naczelnym imperatywem w fazie współczesnego rozwoju gospodarki obszarów wiejskich jest dążenie do osiągnięcia wysokiego stopnia sprawności, konkurencyjności w zakresie systemów produkcji, kreacji wartości dodanej, atrakcyjności warunków bytowania na obszarach wiejskich, a współczesny dynamizm gospodarki obszarów wiejskich opiera się na różnorodnych formach aktywności, dochodowym wykorzystaniu zasobów i walorów, jakimi dysponuje dany obszar wiejski<sup>13</sup>.

Podsumowując tą część rozważań zauważyć należy, że aktywizacja gospodarcza obszarów wiejskich i rozwój ich pozarolniczych funkcji jest wynikiem powstawania nowych podmiotów gospodarczych w oparciu o przedsiębiorcze postawy mieszkańców wsi, rozwoju potencjału już istniejących podmiotów oraz wzrostu konkurencyjności obszarów wiejskich w zakresie możliwości pozyskania inwestorów z zewnątrz. Rozwój sektora małej i średniej przedsiębiorczości (MSP) jest kluczowy z punktu widzenia konieczności przekształceń strukturalnych gospodarki obszarów wiejskich ze względu na szereg wypełnianych przez niego funkcji.

Według B. Piaseckiego<sup>14</sup> do funkcji gospodarczych pełnionych przez MSP zaliczyć można ich przyczynianie się do zmian w strukturze gospodarki, głównie poprzez rozwój sektora usług, pełnienie istotnej roli w formowaniu się prywatnej własności środków produkcji, wchłanianie i zagospodarowanie znacznych zasobów siły roboczej, rozwijanie kooperacji i systemu podwykonawstwa, rozbudowywanie niezbędnych elementów infrastruktury ekonomicznej.

M. Duczkowska-Piasecka analizując rolę małych i średnich przedsiębiorstw w transformacji obszarów wiejskich podkreśla<sup>15</sup>, że ich rozwój przyczynia się do zmian strukturalnych, zarówno w samym rolnictwie,

<sup>8</sup> M. Kłodziński, Aktywizacja gospodarcza obszarów wiejskich, PAN-IRWiR, Centrum Naukowo-Wdrozeniowe SGGW, Warszawa 1999, s. 9.

<sup>9</sup> M. Kłodziński, Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi po integracji Polski z UE, Wieś i rolnictwo, nr 2 (123), 2004, s. 110.

<sup>10</sup> M. Kłodziński, Aktywizacja gospodarcza..., s. 9.

<sup>11</sup> Tamże, s.10-11.

<sup>12</sup> T. Hunek, Formujący się model rozwoju wsi i polskiego rolnictwa w latach dziewięćdziesiątych [w:] T. Hunek (red.), Dylematy polityki rolnej. Integracja polskiej wsi i rolnictwa z UE, FAPA, Warszawa 2000, s.48.

<sup>13</sup> T. Hunek, Projekcja modelu rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce. W: Rolnicza Polska wobec wyzwań współczesności. T. Hunek (red.), IRWiR PAN, Warszawa 2002, s. 40-41.

<sup>14</sup> B. Piasecki, Ekonomia i zarządzanie małą firmą, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001, s. 79.

<sup>15</sup> M. Duczkowska-Piasecka, Małe i średnie przedsiębiorstwa na terenach wiejskich (ich rola, znaczenie oraz możliwości i bariery rozwojowe). W: Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi w Polsce, M. Kłodziński,

A. Rosner (red.), Wyd. SGGW, Warszawa 1997, s. 261, 264.

jak i środowisku wiejskim. W sferze rolnictwa wzmocnieniu ulegają takie procesy jak modernizacja, koncentracja, integracja, polaryzacja, specjalizacja gospodarstw prowadząca do przemian ich struktury agrarnej, produkcji rolnej, zaś w środowisku wiejskim prowadzi do zmian struktury społeczno-zawodowej ludności, zmian w źródłach dochodów, do awansu społecznego ludności, wzrostu wydajności pracy, specjalizacji branżowej regionów oraz przyspieszenia procesów urbanizacyjnych.

D. Kołodziejczyk do efektów działalności gospodarczej, szczególnie poza-rolniczej, zalicza<sup>16</sup> zaspokajanie ważnych potrzeb lokalnych o charakterze bezpośrednim i pośrednim, które wyraża się w przyroście miejsc pracy, umacnianiu bazy podatkowej, powstawaniu inwestycji zaspokajających różne potrzeby lokalne (społeczności i podmiotów gospodarczych) oraz tworzeniu silnych podstaw kapitałowych i społecznych.

---

<sup>16</sup> D. Kołodziejczyk, Uwarunkowania społeczno-gospodarcze lokalnego rozwoju gospodarczego, IERiGŻ, Studia i Monografie, nr 113, Warszawa 2002, s. 41-42.

## Cel i metody badań

Celem opracowania jest charakterystyka struktury gospodarczej obszarów wiejskich województwa lubelskiego w oparciu o wyodrębnione typy funkcjonalne gmin wiejskich województwa oraz próba powiązania typu struktury funkcji ekonomicznych z charakterystycznymi dla niej zjawiskami ekonomicznymi i demograficznymi. Źródło danych dla przeprowadzonych analiz stanowiła baza Banku Danych Regionalnych (BDR) GUS.

Przy opracowaniu pozyskanego materiału statystycznego wykorzystano następujące metody i narzędzia statystyczne: (1) analiza statystyki opisowej: średnia arytmetyczna, mediana, odchylenie standardowe, wariancja, współ-czynnik zmienności, skośność, minimum, maksimum, zakres, (2) inne typy analiz statystycznych: analiza skupień przeprowadzona metodą dwustopniowego grupowania, test F analizy wariancji, (3) graficzna prezentacja danych: tabele, wykresy. Obliczenia zostały wykonane z wykorzystaniem programu statystycznego SPSS 12.0 PL.

## Wyniki badań

### Charakterystyka funkcji ekonomicznych obszarów wiejskich województwa lubelskiego

Próba określenia funkcji ekonomicznych wiejskich obszarów województwa lubelskiego oparta została na następującym zestawie mierników zaproponowanym przez J. Bańskiego i W. Stołę<sup>17</sup>: (1) odsetek użytków rolnych (UR) w powierzchni ogółem, (2) utrzymujący się głównie z pracy w rolnictwie na 100 ha UR, (3) odsetek gospodarstw rolnych produkujących głównie na rynek, (4) odsetek lasów w powierzchni ogółem, (5) miejsca noclegowe turystyki ogółem na km<sup>2</sup>, (6) odsetek ludności utrzymującej się głównie z pracy poza rolnictwem w liczbie utrzymujących się głównie z pracy, (7) odsetek pracujących w przemyśle i budownictwie w liczbie pracujących według faktycznego miejsca pracy oraz (8) liczba podmiotów pozarolniczych na 10000 osób w wieku produkcyjnym. Źródłem danych ilościowych była baza BDR GUS. Wykorzystano dane za 2003 rok, przy czym dane do konstrukcji mierników 2, 3 i 6 oparte zostały na wynikach NSP 2002.

Powyższe mierniki zostały wyznaczone dla 171 gmin wiejskich<sup>18</sup> i obszarów wiejskich 21 gmin miejsko-wiejskich województwa lubelskiego, a następnie dane poddane zostały analizie skupień z wykorzystaniem algorytmu *Two-step Cluster Analysis* dostępnego w pakiecie statystycznym SPSS. Zastosowaną miarą odległości pomiędzy obiektami była odległość euklidesowa. Wybrano opcję automatycznego ustalenia optymalnej liczby klastrów. Zastosowanie tej metody pozwoliło na wyodrębnienie trzech skupień – względnie jednorodnych wewnątrznie pod względem przyjętych do analizy kryteriów grup jednostek terytorialnych:

#### Skupienie 1 – gminy rolnictwa tradycyjnego

Skupienie tworzą gminy o wyraźnie wykształconej funkcji rolnictwa, co wyraża się przede wszystkim w wysokim, na tle pozostałych jednostek, średnim udziale gruntów użytkowanych rolniczo – 76,2%. Funkcja produkcji rolnej cechuje się specjalizacją, o której świadczy wysoka towarowość gospodarstw rolnych, spośród których przeciętnie 59,0% produkuje głównie na rynek. Gminy tej grupy charakteryzują się także największą przeciętną liczbą utrzymujących się głównie z pracy w rolnictwie na 100 ha UR – 13,5 osób – co może świadczyć o nadmiernym zaangażowaniu zasobów siły roboczej w tym dziale i braku możliwości wykorzystania jej w pozarolniczych sektorach gospodarki. Średnia liczba podmiotów pozarolniczych przy-padająca na 10000 osób w wieku produkcyjnym jest najmniejsza spośród trzech grup gmin i wynosi 747,3. Na monofunkcyjny charakter gospodarki gmin tego skupienia wskazuje również najmniejszy średni odsetek ludności utrzymującej się głównie z pracy poza rolnictwem – 34,7%. Przemysł pełni niewielką rolę w tworzeniu miejsc pracy, o czym świadczy przeciętnie nieznaczny, 13,9%-owy udział pracujących w tym sektorze. W najmniejszym stopniu gminy te realizują również funkcję turystyki, na co wskazuje słabo rozwinięta infrastruktura turystyki. Średnia liczba miejsc noclegowych turystyki przypadająca na 100 km<sup>2</sup> wynosi zaledwie 0,03. Dla realizacji tej funkcji ograniczenie stanowi niewielki, najniższy spośród wyróżnionych grup, średni udział lasów w powierzchni ogółem gmin (15,4%). Funkcja

<sup>17</sup> J. Bański, W. Stola, Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce, Studia Obszarów Wiejskich, T. 3, KOW PTG, ZBTOW, IGiPZ PAN, Warszawa 2002, s. 62.

<sup>18</sup> Ze względu na brak kompletu danych gminę wiejską Stoczek Łukowski wyłączono z badań.

produkcji rolnej jest dominująca w strukturze funkcji realizowanych przez gminy tworzące to skupienie, zarówno w wymiarze przestrzennym, jak również angażowania zasobów pracy.

### Skupienie 2 – gminy rolniczo-przemysłowe

Skupienie to charakteryzują wyraźne różnice w stosunku do wcześniej omówionego. Gminy je tworzące cechuje większe zrównoważenie realizowanych funkcji. Mniejszy jest udział rolnictwa – użytki rolne stanowią średnio 70,8% powierzchni gmin i większy jest udział lasów, zajmujących przeciętnie 19,1% powierzchni gmin. Funkcja produkcji rolnej w mniejszym stopniu angażuje zasoby pracy – na 100 ha UR przypada 10,6 osób spośród ogółu utrzymujących się głównie z pracy w rolnictwie. Mniejszy jest również odsetek gospodarstw produkujących głównie na rynek – 35,8%. Niskiemu poziomowi towarowości gospodarstw rolnych towarzyszy najwyższy spośród trzech grup gmin odsetek ludności utrzymującej się głównie

z pracy poza rolnictwem – 58,1%. W znacznym więc stopniu rozwinięte jest zjawisko dwuzawodowości oraz występowania gospodarstw rolnych o charakterze samozaopatrzeniowym. Wykształcona zaś jest funkcja przemysłu, który koncentruje największy spośród trzech grup gmin średni odsetek pracujących – 34,0%. Turystyka wykazuje większy udział w strukturze funkcji, jednak wartość miernika lokalizuje się poniżej średniej (0,11 miejsca na km<sup>2</sup>). Dla tej grupy charakterystyczna jest również większa liczba podmiotów pozarolniczych przypadająca na 10000 osób w wieku produkcyjnym – 808,6.

Analiza wartości powyższych mierników świadczy o znacznym, w porównaniu do skupienia 1, przekształceniu struktury funkcji obszarów wiejskich w kierunku dywersyfikacji oraz rozwoju sektora przedsiębiorczości pozarolniczej oraz zmianach w sektorze rolnym w kierunku koncentracji produkcji, w którym kształtuje się grupa gospodarstw rolnych produkujących głównie na rynek i angażujących mniejszą niż w gminach skupienia 1 liczbę osób utrzymujących się z pracy w rolnictwie na 100 ha UR.

### Skupienie 3 – gminy z funkcją turystyki i gospodarki leśnej

Gminy te można określić mianem podmiotów o zdywersyfikowanej strukturze gospodarczej, ukierunkowanej na funkcje turystyki i leśnictwa. Gminy skupienia cechują się najmniejszym średnim udziałem UR w powierzchni ogółem gmin wynoszącym 47,9% oraz największym udziałem powierzchni leśnej – 42,1%. Tak ukształtowana struktura użytkowania ziemi sprzyja rozwijaniu funkcji turystycznych, o których znacznym udziale świadczy najwyższe przeciętne nasycenie miejscami noclegowymi turystyki na km<sup>2</sup> – 1,72. Funkcja produkcji rolnej, oprócz występowania ograniczeń natury przyrodniczej, charakteryzuje się najniższym stopniem towarowości. Przeciętny udział gospodarstw produkujących głównie na rynek wynosi 30,9%. W grupie utrzymujących się głównie z pracy w rolnictwie na 100 ha UR przypadają przeciętnie 10,2 osoby. Dane te wskazują na istnienie trudnej sytuacji dochodowej w rolnictwie oraz rozwój funkcji socjalnych gospodarstw rolnych. Ludność utrzymująca się głównie z pracy poza rolnictwem stanowi 55,1% ogółu. Znaczącym sektorem pod względem zatrudnienia jest przemysł tworzący miejsca pracy dla 32,0% pracujących. Podobnie jak w skupieniu 2, w gminach skupienia 3 rozwinięte są funkcje pozarolnicze, o czym świadczy największe nasycenie pozarolniczymi podmiotami gospodarczymi – na 10000 osób w wieku produkcyjnym przypada ich 810,1.

Liczebność gmin zaliczanych do poszczególnych skupień wskazuje, że dominującym pod względem funkcji gospodarczych, typem gmin są jednostki reprezentujące skupienie 1, o gospodarce zdominowanej przez funkcję rolnictwa, stanowiące 47,9% ogółu jednostek terytorialnych obszarów wiejskich województwa lubelskiego. Gminy o zdywersyfikowanych funkcjach ekonomicznych, reprezentujących skupienie 2 i 3, stanowią odpowiednio – 35,9% i 16,1% ogółu jednostek. Podobną strukturę prezentują obszary wiejskie gmin miejsko-wiejskich, w przypadku których o 2,9 pkt. proc. większy jest udział gmin skupienia 3 i mniejszy – gmin reprezentujących skupienie 2 (tabela 1).

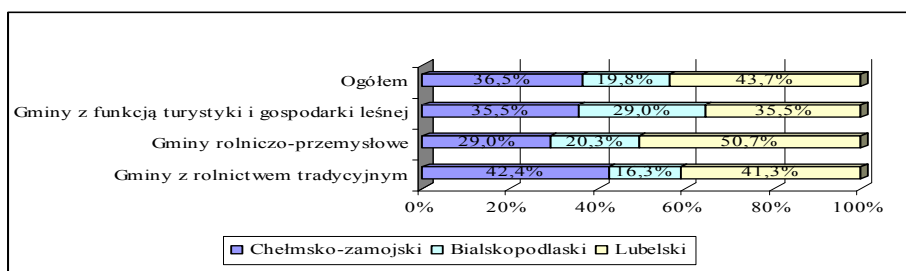
**Tab. 1.** Liczebność wyodrębnionych skupień gmin

Wyszczególnienie	Gminy wiejskie i obszary wiejskie gmin miejsko-wiejskich		Obszary wiejskie gmin miejsko-wiejskich	
	liczba jednostek	odsetek	liczba jednostek	odsetek
Skupienie 1	92	47,9	10	47,6
Skupienie 2	69	35,9	7	33,3
Skupienie 3	31	16,1	4	19,0
Ogółem	192	100,0	21	100,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Banku Danych Regionalnych 2003

Obszary wiejskie województwa lubelskiego charakteryzują się zróżnicowaniem pod względem typu realizowanych funkcji ekonomicznych. Gminy realizujące głównie funkcję produkcji rolnej są

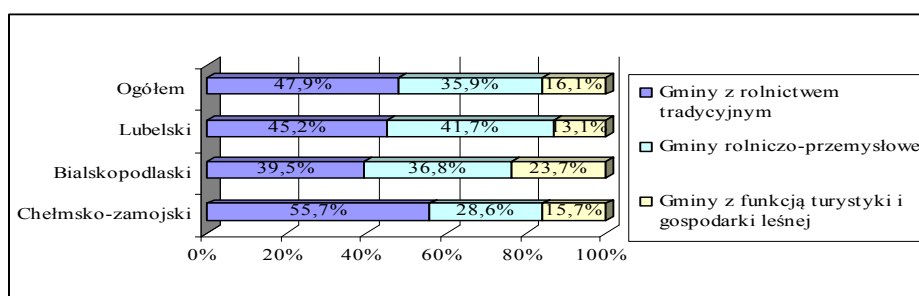
skoncentrowane przede wszystkim w podregionie chełmsko-zamojskim i lubelskim. Funkcja rolnicza i przemysłowa łącznie rozwijają się głównie na obszarze podregionu lubelskiego, natomiast turystyki i gospodarki leśnej – w chełmsko-zamojskim i lubelskim (wykres 1).



**Wyk. 1.** Struktura wyodrębnionych typów gmin województwa lubelskiego według przynależności gmin do podregionów

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Banku Danych Regionalnych 2003

Analiza rozmieszczenia przestrzennego wyodrębnionych trzech typów gmin w układzie podregionów wskazuje na występujące między nimi różnice – zróżnicowanie przestrzenne lokalizacji gmin o różnych typach realizowanych funkcji występuje także wewnątrz podregionów (wykres 2).



**Wyk. 2.** Struktura podregionów województwa lubelskiego według wyodrębnionych typów gmin

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Banku Danych Regionalnych 2003

Podregionem o największym udziale (55,7%) gmin o najmniej zdywersyfikowanej gospodarce jest podregion chełmsko-zamojski, o uwarunkowaniach sprzyjających rozwojowi funkcji rolnictwa, a najmniejszym – bialsko-podlaski (39,5%). Największy udział gmin realizujących funkcje rolnictwa i przemysłu (36,8%) dotyczy najlepiej rozwiniętego podregionu – lubelskiego, natomiast najmniejszy (28,6%) – chełmsko-zamojskiego. Podregionem, w którym w największym stopniu rozwinięte są funkcje turystyki i leśnictwa jest podregion bialskopodlaski (23,7% gmin rozwinęło te funkcje).

### Wybrane elementy charakterystyki gmin reprezentujących wyodrębnione typy funkcjonalne

Zbiorowość 171 gmin wiejskich zaklasyfikowanych do jednego z trzech typów skupień poddana została analizie pod względem wybranych mierników odzwierciedlających pośrednio wpływ przekształconej struktury funkcji (występowania podmiotów pozarolniczych) na kształtowanie się wybranych zjawisk ekonomicznych i demograficznych. W analizie uwzględniono m.in. poziom dochodów własnych i wydatków inwestycyjnych samorządu gminy, stopień wykorzystania lokalnych zasobów siły roboczej, występowanie przedsiębiorstw o zatrudnieniu większym niż 9 osób w gminnej gospodarce oraz ważniejsze wskaźniki opisujące zjawiska ludnościowe (tabela 2).

**Tab. 2.** Charakterystyka wyodrębnionych skupień pod względem wybranych mierników

Wyszczególnienie	średnia arytm.	odchyl. stand.	mediana	wsp. zmienn.	skośność	min.	max.	zakres
dochody własne gminy/mieszk. w zł								
S1 – gminy z tradycyjnym rolnictwem	322,5746	70,27259	312,955	0,218	0,358	171,57	492,73	321,16
S2 – gminy rolniczo-przemysłowe	428,6723	218,26602	376,455	0,509	4,112	224,35	1782,60	1558,25
S3 – gminy z funkcją turystyki i leśn.	407,3178	194,88355	367,640	0,478	2,195	173,15	1136,20	963,05

Ogółem	374,4233	166,72675	339,23	0,445	4,408	171,57	1782,60	1611,03
wydatki inwestycyjne gminy/mieszk. w zł								
S1 – gminy z tradycyjnym rolnictwem	223,58	136,984	211,496	0,613	1,373	24,35	709,83	685,48
S2 – gminy rolniczo-prze-mysłowe	267,60	142,408	241,150	0,532	1,304	61,83	759,60	697,77
S3 – gminy z funkcją tu-rystyki i leśn.	264,48	210,751	192,915	0,797	1,100	5,28	798,22	792,94
Ogółem	246,00	153,224	220,466	0,623	1,308	5,28	798,22	792,94
liczba przedsiębiorstw większych niż mikro/1000 przedsiębiorstw ogółem								
S1 – gminy z tradycyjnym rolnictwem	18,26	13,274	15,65	0,727	0,662	0	57,38	57,38
S2 – gminy rolniczo-prze-mysłowe	27,28	12,865	26,82	0,472	0,986	5,95	71,43	65,48
S3 – gminy z funkcją tury-styki i leśn.	27,04	11,619	25,64	0,430	0,642	10,99	56,91	45,92
Ogółem	22,92	13,567	22,10	0,592	0,585	0	71,43	71,43
pracujący/1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym								
S1 – gminy z tradycyjnym rolnictwem	85,66	27,932	80,17	0,326	2,140	51,51	211,24	159,73
S2 – gminy rolniczo-prze-mysłowe	160,53	197,269	120,76	1,229	6,288	57,84	1567,18	1509,34
S3 – gminy z funkcją tury-styki i leśn.	129,54	69,125	103,51	0,534	1,684	66,52	303,10	236,58
Ogółem	119,74	127,469	92,14	1,065	9,068	51,51	1567,18	1515,67
bezrobotni zarejestrowani/1000 osób w wieku produkcyjnym								
S1 – gminy z tradycyjnym rolnictwem	131,73	30,145	132,42	0,229	0,436	83,66	208,89	125,23
S2 – gminy rolniczo-prze-mysłowe	144,95	41,792	136,90	0,288	0,570	66,42	241,43	175,01
S3 – gminy z funkcją tury-styki i leśn.	161,54	32,193	160,67	0,199	0,046	70,54	249,86	179,32
Ogółem	141,23	36,501	138,78	0,258	0,530	66,42	249,86	183,44
ludność/1 km2								
S1 – gminy z tradycyjnym rolnictwem	48,32	14,186	46	0,294	0,167	18	85	67
S2 – gminy rolniczo-prze-mysłowe	61,03	23,409	55	0,384	0,941	28	115	87
S3 – gminy z funkcją tury-styki i leśn.	39,26	20,009	33	0,510	1,413	13	105	92
Ogółem	51,50	20,386	48	0,396	1,014	13	115	102
przyrost naturalny/1000 ludności								
S1 – gminy z tradycyjnym rolnictwem	-3,79	3,971	-3,35	1,048	-0,457	-15,4	4,5	19,9
S2 – gminy rolniczo-prze-mysłowe	-1,71	2,807	-1,90	1,642	-0,330	-9,6	3,6	13,2
S3 – gminy z funkcją tury-styki i leśn.	-1,24	3,275	-0,80	2,641	-0,995	-9,9	3,6	13,5
Ogółem	-2,63	3,638	-2,2	1,383	-0,676	-15,4	4,5	19,9
ludność w wieku nieprodukcyjnym/100 osób w wieku produkcyjnym								
S1 – gminy z tradycyjnym rolnictwem	80,95	6,361	80,8	0,079	0,338	65,2	101,9	36,7

S2 – gminy rolniczo-prze-mysłowe	74,31	6,427	74,2	0,086	0,021	61,4	88,1	26,7
S3 – gminy z funkcją tury-styki i leśn.	75,77	5,268	76,3	0,070	-0,131	64,7	87,7	23,0
Ogółem	77,72	6,944	77,5	0,089	0,151	61,4	101,9	40,5
saldo migracji/1000 ludności								
S1 – gminy z tradycyjnym rolnictwem	-3,88	3,825	-4,14	0,986	0,305	-12,4	6,63	19,03
S2 – gminy rolniczo-prze-mysłowe	,84	8,480	-0,94	10,100	1,767	-9,4	31,7	41,1
S3 – gminy z funkcją tury-styki i leśn.	-3,11	5,789	-3,79	1,861	0,459	-13,4	12,2	25,6
Ogółem	-2,05	6,536	-3,16	3,188	2,061	-13,4	31,7	45,1
% ludności w wieku poprodukcyjnym w ogólnej liczbie ludności								
S1 – gminy z tradycyjnym rolnictwem	21,08	3,133	20,73	0,149	0,476	15,1	28,5	13,4
S2 – gminy rolniczo-prze-mysłowe	17,86	2,516	17,84	0,141	0,394	13,1	25,4	12,3
S3 – gminy z funkcją tury-styki i leśn.	18,40	2,179	18,51	0,118	0,750	15,1	24,9	9,8
Ogółem	19,49	3,169	19,09	0,163	0,606	13,1	28,5	15,4
przyrost rzeczywisty/1000 ludności								
S1 – gminy z tradycyjnym rolnictwem	-7,75	5,503	-7,93	0,710	-0,039	-20,4	5,0	25,4
S2 – gminy rolniczo-prze-mysłowe	-,91	9,599	-3,67	10,548	1,501	-14,9	34,5	49,4
S3 – gminy z funkcją turystyki i leśn.	-4,39	7,118	-4,61	1,621	0,221	-18,7	13,0	31,7
Ogółem	-4,74	8,062	-5,57	1,701	1,419	-20,4	34,5	54,9

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Banku Danych Regionalnych 2003

Gminy wiejskie należące do skupienia 1 charakteryzuje najniższy średni poziom dochodów własnych/mieszk. Zmienna dla tej grupy zawiera się w przedziale 171,57-492,73, a średnia arytmetyczna wynosi 322,57 zł/mieszk. Dla połowy gmin tworzących tę zbiorowość dochody własne/mieszk. są mniejsze od 312,96 zł. Tę grupę gmin charakteryzuje najmniejszy stopień zróżnicowania pomiarów – wielkości rozstępu i odchylenia standardowego są najniższe (odpowiednio – 321,16 i 70,27), a współczynnik skośności zbliżony jest do zera (0,358). Wielkość współczynnika zmienności (0,218) wskazuje na rozproszenie mniejsze od średniego. Dla zbiorowości tworzącej skupienie 2 średnia arytmetyczna osiąga największą wartość – 428,67 zł/mieszk., ale jednocześnie zbiorowość jest znacznie bardziej zróżnicowana, o czym świadczą największe wartości odchylenia standardowego (218,27), wartość współczynnika zmienności (0,51) informujące o średnim rozproszeniu oraz rozstęp (1558,25). Rozkład ten wykazuje cechy asymetryczności prawostronnej – mediana jest mniejsza od średniej arytmetycznej. Dla połowy gmin dochody własne nie przekraczają wartości 376,46 zł/mieszk. Gminy skupienia 3 charakteryzuje średni poziom wartości tego miernika. Zmienna przyjmuje wartości z przedziału 173,15-1136,20, a średnia arytmetyczna wynosi 407,32 zł/mieszk. Dla połowy gmin dochody własne/mieszk. nie przekroczyły wartości 367,64 zł. Zbiór charakteryzuje się, podobnie jak skupienie 2, większą zmiennością w porównaniu ze skupieniem 1. Odchylenie standardowe wynosi 194,88, a współczynnik zmienności 0,48 informuje o średnim rozproszeniu wartości zmiennej. Współczynnik skośności o wartości 2,2 wskazuje na cechy rozkładu zmiennej o charakterze asymetrii prawostronnej.

Poziom wydatków inwestycyjnych gmin również wykazuje związki ze strukturą funkcji gospodarczych. Najwyższymi, pozostającymi na podobnym poziomie, przeciętnymi wydatkami inwestycyjnymi cechują się

gminy tworzące skupienie 2 i 3 (około 265 zł/mieszk. – 267,60 w S2 i 264,48 w S3), natomiast najniższymi – skupienie 1 (223,58 zł). Rozproszenie wartości zmiennej jest większe niż w przypadku dochodów własnych/mieszk., szczególnie w odniesieniu do danych dla skupienia 3, gdzie współczynnik zmienności informuje o dużym rozproszeniu wartości zmiennej wokół średniej (0,80). Znaczny jest także rozstęp (792,94) oraz odchylenie standardowe (210,75).

Udział przedsiębiorstw zatrudniających więcej niż 9 osób w poszczególnych typach gmin także jest wyraźnie zróżnicowany. Największy, porównywalny, co do wielkości, średni odsetek tych podmiotów występuje

w gminach tworzących skupienie 2 i 3 – odpowiednio – 0,2728 i 0,2704. W połowie gmin typu S2 udział przedsiębiorstw zatrudniających powyżej 9 osób jest większy od 0,2682, a w przypadku gmin S3 – 0,2564. W gminach skupienia 1 średnia arytmetyczna dla tego miernika wynosi 0,1826. Wartości zmiennej charakteryzują się znacznym rozproszeniem wokół średniej (wsp. zm.=0,727). Mediana wskazuje, że w przypadku połowy gmin udział analizowanej grupy przedsiębiorstw jest nie większy niż 0,1565%. Zaprezentowane dane wydają się wskazywać, że na obszarach o bardziej zdywersyfikowanych funkcjach ekonomicznych, w strukturze podmiotowej gospodarki częściej występują przedsiębiorstwa o wyższym poziomie zatrudnienia niż w gminach o tradycyjnej strukturze gospodarczej. Gminy te charakteryzują się bardziej złożoną strukturą pozarolniczych działów gospodarki. Pod uwagę można brać wpływ tych podmiotów na warunki rozwijania małej przedsiębiorczości związane z możliwością podejmowania przez nowopowstające przedsiębiorstwa kooperacji bądź tworzenia innych form powiązań ekonomicznych. Z badań M. Adamowicza i J. Zając<sup>19</sup> również wynika, że modele rozproszonych form przedsiębiorczości (w gminie funkcjonują głównie mikroprzedsiębiorstwa o niewielkiej skali działania) oraz dominacji średniej przedsiębiorczości (gdzie na terenie gminy działa, obok mikroprzedsiębiorstw, co najmniej jedno średnie pod względem poziomu zatrudnienia przedsiębiorstwo) są charakterystyczne dla gmin o najniższym poziomie rozwoju przedsiębiorczości pozarolniczej.

Gminy S1 charakteryzuje najniższy wskaźnik pracujących przypadających na 1000 mieszkańców. Jego średnia wartość wynosi 85,66, natomiast w gminach reprezentujących pozostałe typy funkcjonalne odpowiednio – S2 – 160,53 i S3 – 129,54. Współczynnik zmienności pozostaje na stosunkowo wysokim poziomie w przypadku gmin skupienia S2 (1,229). Niskiemu, na tle pozostałych typów gmin, wskaźnikowi pracujących w S1 towarzyszy najniższy, średni poziom liczby bezrobotnych zarejestrowanych przypadających na 1000 osób w wieku produkcyjnym (131,73 wobec 144,95 w S2 i 161,54 w S3). Powyższe dane wydają się wskazywać, że w przypadku gmin S1 aktualny jest problem ukrytego bezrobocia w rolnictwie, a gminy o rozwiniętych funkcjach pozarolniczych cechują się wyższym poziomem wykorzystania zasobów pracy.

Z analizy kształtowania się poziomu wybranych wskaźników odzwierciedlających trendy ludnościowe w badanych rodzajach gmin wynika, że gminy rolnicze posiadają wyraźnie mniej korzystną, na tle pozostałych, sytuację demograficzną. Przejawia się ona w dużo niższym, przeciętnym wskaźniku przyrostu rzeczywistego ludności, który jest konsekwencją ujemnego przyrostu naturalnego oraz salda migracji, a także zaznaczonymi procesami starzenia się społeczeństwa. Gminy rolnicze charakteryzują się większą liczbą osób w wieku nieprodukcyjnym przypadającą na 100 osób w wieku produkcyjnym (80,95 w S1 wobec 74,31 w S2 i 75,77 w S3) oraz większym przeciętnym odsetkiem ludności pozostającej w wieku poprodukcyjnym

w ogólnej liczbie ludności (21,08 wobec 17,86 w S2 i 18,40 w S3).

Dla gmin o rozwiniętym sektorze tradycyjnego rolnictwa charakterystyczna jest także niższa gęstość zaludnienia (48,32 osoby/km<sup>2</sup>) w porównaniu z gminami o zaznaczonych funkcjach przemysłowych (61,03), jednak najniższym poziomem tego wskaźnika cechują się gminy o rozwiniętej funkcji turystycznej – zlokalizowane na obszarach cennych przyrodniczo.

W celu zweryfikowania istotności statystycznej zaobserwowanego związku pomiędzy rodzajem skupienia (zmienna niezależna, o charakterze nominalnym, z wyodrębnionymi trzema kategoriami), a wartościami poszczególnych mierników (zmiennie zależne, o charakterze ilościowym) zastosowano metodę jednoczynnikowej analizy wariancji ANOVA. Jej wyniki prezentuje tabela 3.

**Tab. 3.** Wyniki jednoczynnikowej analizy wariancji ANOVA dla zmiennych opisujących wyodrębnione skupienia gmin

<sup>19</sup> M. Adamowicz, J. Zając, Modele przedsiębiorczości a strategia wspierania pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich. W: Rola samorządu w zarządzaniu rozwojem lokalnym i regionalnym, M. Adamowicz (red.), Wyd. PWSZ w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska 2006, s. 178.

Wyszczególnienie	F	Istotność
dochody własne gminy/mieszk. w zł	8,454	0,000
wydatki inwestycyjne gminy/mieszk. w zł	1,704	0,185
liczba przedsiębiorstw większych niż mikro/1000 przedsiębiorstw ogółem	10,294	0,000
pracujący/1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym	6,590	0,002
bezrobotni zarejestrowani/1000 osób w wieku produkcyjnym	7,866	0,001
ludność/1 km <sup>2</sup>	14,680	0,000
przyrost naturalny/1000 ludności	8,819	0,000
ludność w wieku nieprodukcyjnym/100 osób w wieku produkcyjnym	21,643	0,000
saldo migracji/1000 ludności	10,697	0,000
% ludności w wieku poprodukcyjnym w ogólnej liczbie ludności	25,918	0,000
przyrost rzeczywisty/1000 ludności	14,833	0,000

Źródło: Obliczenia własne na podstawie BDR 2003

Podsumowując wyniki analiz statystycznych stwierdzić należy, że w przypadku wszystkich zmiennych, z wyjątkiem zmiennej – poziom wydatków inwestycyjnych gminy przypadających na mieszkańca, wyniki statystyki testu F i wyznaczone na ich podstawie wartości obszaru krytycznego upoważniły do odrzucenia hipotezy  $H_0$ , zakładającej równość średnich z wartości zmiennej zależnej dla wszystkich prób kategorii zmiennej niezależnej i przyjęcia hipotezy alternatywnej  $H_1$  zakładającej, że dla co najmniej jednej pary średnich zachodzi stosunek nierówności i potwierdzenia statystycznej istotności obserwowanych różnic między skupieniami.

### Podsumowanie i wnioski

Badania nad typologią obszarów wiejskich województwa lubelskiego ujawniły, że ich przestrzeń ekonomiczna charakteryzuje się dominacją obszarów reprezentujących tradycyjną strukturę gospodarczą, w której wiodącym sektorem jest rolnictwo. Sytuację tę należy oceniać raczej jako niekorzystną w kontekście potwierdzonych w niniejszej pracy związków pomiędzy typem funkcji ekonomicznych gmin (obszarów) wiejskich i ich sytuacją społeczno-ekonomiczną opisaną wybranymi wskaźnikami. Związek ten polega na tym, że gminy o dominacji funkcji rolnej cechuje mniej korzystny stan w badanych obszarach niż gminy o rozwiniętych funkcjach pozarolniczych.

Istotny wniosek płynący z badań dotyczy problemu kumulacji negatywnych zjawisk społecznych i ekonomicznych w przypadku gmin o nie zdywersyfikowanej strukturze funkcji ekonomicznych, których przyczyną jest niedostateczny rozwój przedsiębiorczości pozarolniczej. W przeciwieństwie do gmin o rolniczym charakterze gospodarki, gminy o rozbudowanym sektorze pozarolniczym charakteryzuje wyższy poziom dochodów własnych, który jest efektem kształtowania przez podmioty pozarolnicze bazy podatkowej gminy, co jest jedną z podstawowych funkcji wypełnianych przez nie w lokalnych układach społeczno-ekonomicznych. W tej grupie gmin zaobserwowano także wyższy poziom nakładów inwestycyjnych na mieszkańca, jednak wykazane różnice nie zostały potwierdzone statystycznie.

Kolejnym aspektem oddziaływania podmiotów gospodarczych na lokalną gospodarkę jest tworzenie i rozwijanie zapotrzebowania na pozarolnicze miejsca pracy. Gminy rolniczo-przemysłowe i z rozwiniętą funkcją turystyki cechują się wyższym odsetkiem osób pracujących w grupie mieszkańców w wieku produkcyjnym. Gminy o monofunkcyjnym charakterze gospodarki charakteryzują się najniższym poziomem bezrobocia rejestrowanego, co wydaje się jednak być efektem zbyt dużego zatrudnienia w rolnictwie (występowania problemu przeludnienia agrarnego) i wskazywać na potrzebę tworzenia miejsc pracy w sektorach pozarolniczych.

Ważne wydaje się również spostrzeżenie, że sytuacji zdywersyfikowanej struktury gospodarki lokalnej towarzyszy występowanie na terenie gminy podmiotów o większym, przekraczającym 9 osób poziomie zatrudnienia. Wskazać więc można na ich rolę w zakresie rozwijania pozarolniczych rynków pracy i różnicowania struktury dochodów gospodarstw domowych. Ponadto, istotna jest ich rola dotycząca kształtowania powiązań ekonomicznych w lokalnej gospodarce, które sprzyjają rozwojowi mniejszych przedsiębiorstw oraz przyciąganiu na teren gminy inwestycji z zewnątrz.

Analiza różnic w zakresie kształtowania się wybranych mierników odzwierciedlających sytuację demograficzną w trzech typach funkcjonalnych gmin wskazuje, że najmniej korzystne zjawiska występują

w gminach o rozwiniętej tradycyjnej funkcji produkcji rolnej. Obszary te w największym stopniu zagrożone są postępującą depopulacją i starzeniem się ludności. Sytuację utrudnia dodatkowo niski poziom zagęszczenia ludności.

### Streszczenie

Część teoretyczna pracy koncentruje się na prezentacji problemu wielofunkcyjności obszarów wiejskich. W części empirycznej podjęto próbę określenia funkcji ekonomicznych wiejskich obszarów województwa lubelskiego, ich struktury oraz zróżnicowania przestrzennego wykazując, że dywersyfikacja gospodarki warunkuje poprawę sytuacji w wybranych obszarach funkcjonowania gminy. Wyniki badań umożliwiły określenie roli przedsiębiorstw w przekształcaniach strukturalnych obszarów wiejskich.

W pracy przeprowadzono studia nad funkcjami, które wypełniają przedsiębiorstwa w lokalnej gospodarce w takich obszarach, jak m.in. tworzenie miejsc pracy i rozwijanie powiązań kooperacyjnych.

### THE ECONOMIC STRUCTURE OF LOCAL RURAL GOVERNMENT UNITS IN THE LUBLIN PROVINCE AND ITS INFLUENCE ON SELECTED ECONOMIC AND DEMOGRAPHIC PHENOMENONS

**Key words:** economic structure, economic enterprises, rural areas.

### Summary

In the theoretical part of this paper the authors concentrate on the presentation of the nature of multifunctionality of rural areas. In the empirical part the authors make an attempt at determining the economic functions of rural areas in the Lublin province, as well as their economic structure and spatial diversification. In this way, they show that diversification of the economy constitutes a factor which conditions improvement within selected aspects of functioning of a district. Studies of the functions performed by economic enterprises in local economies were also conducted. These covered several aspects, such as, job creation and the development of cooperative networks.

### Literatura

1. Adamowicz M., Strukturalne zmiany obszarów wiejskich w krajach Wspólnoty Europejskiej, Człowiek i Środowisko, T. 18, Nr 1, IGPiK, 1994.
2. Adamowicz M., Zając J., Modele przedsiębiorczości a strategia wspierania pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich. W: Rola samorządu w zarządzaniu rozwojem lokalnym i regionalnym, M. Adamowicz (red.), Wyd. PWSZ w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska 2006.
3. Bański J., Stola W., Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce, Studia Obszarów Wiejskich, T. 3, KOW PTG, ZBTOW, IGiPZ PAN, Warszawa 2002.
4. Duczkowska-Piasecka M., Małe i średnie przedsiębiorstwa na terenach wiejskich (ich rola, znaczenie oraz możliwości i bariery rozwojowe). W: Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi w Polsce, M. Kłodziński, A. Rosner (red.), Wyd. SGGW, Warszawa 1997.
5. Hopfer A., Bajerowski T., Suchta J., Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich północno-wschodniej Polski na przykładzie Warmii i Mazur. W: Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską. Aspekty regionalne, A. Stasiak (red.), PAN KPZK, SGGW, Studia, T. CX, Warszawa 2000.
6. Hunek T., Formujący się model rozwoju wsi i polskiego rolnictwa w latach dziewięćdziesiątych [w:] T. Hunek (red.), Dylematy polityki rolnej. Integracja polskiej wsi i rolnictwa z UE, FAPA, Warszawa 2000.
7. Hunek T., Projekcja modelu rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce. W: Rolnictwo Polska wobec wyzwań współczesności. T. Hunek (red.), IRWiR PAN, Warszawa 2002.
8. Kłodziński M., Aktywizacja gospodarcza obszarów wiejskich, PAN-IRWiR, Centrum Naukowo-Wdrożeniowe SGGW, Warszawa 1999.
9. Kłodziński M., Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi po integracji Polski z UE, Wieś i rolnictwo, nr 2 (123), 2004.

10. Kłodziński M., Rozwój rolnictwa w powiązaniu z wielofunkcyjnością terenów wiejskich. W: Rolnictwo w gospodarce Opolszczyzny. Znaczenie, perspektywy, zagrożenia, M. Kłodziński, A. Rosner (red.), Wyd. SGGW, Warszawa 1995.
11. Kołodziejczyk D., Uwarunkowania społeczno-gospodarcze lokalnego rozwoju gospodarczego, IERiGŻ, Studia i Monografie, nr 113, Warszawa 2002.
12. Piasecki B., Ekonomia i zarządzanie małą firmą, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001.
13. Stola W., Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna, PAN IGiPZ, prace habilitacyjne, Ossolineum, Wrocław 1987.
14. Stola W., Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski, PAN, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, Dokumentacja geograficzna, Z. 3, Warszawa 1993.
15. Stola W., Typologia i regionalizacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski, IERiGŻ, Warszawa 1992.